

De betekenis van
Paulus' oproep tot de groet met

DE HEILIGE KUS

Deze uitgave is tot stand gekomen met financiële steun van Stichting Aanpakken en Stichting Ad Pias Causas.

ISBN 978-94-92183-37-8

NUR 700, 703

Uitgeverij Skandalon

Postbus 138

5260 AC Vught

E-mail: info@skandalon.nl

www.skandalon.nl

Afbeelding omslag: Paulus en Petrus mozaïek, Cappella Palatina, Palazzo dei Normanni, Palermo, Sicilië, Italië

Vormgeving omslag: Circe

© 2016 Rianne Voogd

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without the prior permission in writing from the proprietor(s).

De betekenis van Paulus' oproep tot de groet met de heilige kus

*The meaning of the greeting with the holy kiss
summoned by Paul*

(with a summary in English)

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor in de godgeleerdheid aan de
Protestantse Theologische Universiteit te Amsterdam en Groningen, op
gezag van de rector, prof. dr. M.M. Jansen, ingevolge het besluit van het
college voor promoties in het openbaar te verdedigen te Groningen op
donderdag 15 december 2016 des middags te 12.45 uur

door

Joanna Bernarda Voogd

geboren op 9 maart 1985
te Rasquert, gemeente Baflo

Promotoren: Prof. dr. R. Roukema
Prof. dr. A. Merz

WOORDEN VAN DANK

Een dissertatie schrijf je alleen, maar in het ontstaansproces mag je je ondersteund weten door veel mensen.

Ik wil mijn beide promotoren hartelijk bedanken voor hun deskundige begeleiding tijdens mijn promotietraject. Prof. dr. R. Roukema was vanaf het begin bij mijn onderzoek betrokken en wil ik bedanken voor het geschonken vertrouwen en zijn oog voor details. Eind 2013 werd Prof. dr. A. Merz mijn tweede promotor en haar wil ik dankzeggen voor de inspirerende constructieve feedback.

Ook wil ik op deze plek het College van Bestuur van de *Protestantse Theologische Universiteit* bedanken. Het bestuur maakt het mogelijk dat diverse jonge mensen, waaronder ikzelf, kunnen doorgroeien als theologen en academici door hen een aanstelling als promovendus/a te bieden.

Mijn oprechte dank gaat daarnaast uit naar dr. M. Misset - van de Weg die mij geholpen heeft mijn stijl te verbeteren: Jouw hulp heeft mij veel vreugde geschonken.

Verder wil ik een woord van dank richten tot dr. M. Klinker - De Klerck die het gehele manuscript in het eindstadium kritisch heeft doorgenomen en van waardevolle suggesties heeft voorzien.

In aanvulling op de al genoemde personen, wil ik in dit dankwoord mijn collega's zowel aan de *PThU* als aan andere universiteiten noemen. Gesprekken die ik heb gevoerd aan de koffietafel, tijdens een congres of vanachter het bureau hebben mijn gedachten gestimuleerd en de voortgang van mijn werk positief beïnvloed.

Eigenschappen die ik tijdens mijn promotietraject goed kon gebruiken heb ik geleerd in het gezin waarin ik ben opgegroeid. Trouw zijn aan de mensen die je vertrouwen geven, een flinke portie doorzettingsvermogen en passie voor de dingen waar je van houdt zijn kwaliteiten die mijn ouders en mijn drie zussen mij hebben voorgedaan en voordoen.

Ook dank ik mijn schoonfamilie voor de warme belangstelling voor mijn onderzoek en in het bijzonder mijn zwager die altijd bereid was vragen op het gebied van computerzaken te beantwoorden.

INHOUDSOPGAVE

<i>WOORDEN VAN DANK</i>	<i>v</i>
<i>INHOUDSOPGAVE</i>	<i>vii</i>
<i>HOOFDSTUK 1 DE ZOEKTOCHT NAAR DE BETEKENIS VAN DE GROET MET DE HEILIGE KUS</i>	<i>1</i>
1.0 Introductie	1
1.1 Methode van onderzoek en verantwoording	2
1.2 Vier Paulijnse “kus”-passages	7
1 Tessalonicenzen	9
1 Korintiërs	13
2 Korintiërs	15
Romeinen	16
1.3 De brieven die geen oproep tot de groet met de heilige kus bevatten	19
1.4 Recapitulatie: Vier passages “Groet ... met de heilige kus”	20
1.5 Eerder onderzoek naar de groet met de heilige kus	21
K-M. Hofmann: een groet die ἀγάπη uitwisselt	22
K. Thraede: Een geïntensiverde groet	26
N.J. Perella: Een kus met mystieke betekenis	28
G. Stählin: Een liturgische kus	29
S. Benko: Een kus met zowel erotische als pneumatische betekenis	31
W. Klassen: De heilige kus die aan iedereen binnen de gemeenschap ἀγάπη presenteert	32
L. Edward Phillips: Een kus met pneumatische betekenis	35
M.P. Penn: De christelijke kus als teken van sociale grenzen.....	38
1.6 Conclusie	41
<i>HOOFDSTUK 2 EEN KUS MET MEER DAN ÉÉN BETEKENIS</i>	<i>44</i>
2.0 Introductie	44
2.1 De epistolaire betekenis van de groet met de heilige kus	46
Paulus als briefschrijver	46
Relatie auteur en secretaris.....	47
De kwestie van redactionele bewerking	48
Opbouw van de brieven.....	49
Brieven in het algemeen.....	50
Kussen aan het einde van brieven	51
Excurs: overeenkomsten in terminologie.....	54
Excurs: Overige vermeldingen van kussen in verband met brieven	57
De oproep tot de kus als onderdeel van de groeten	60
Excurs: 1 Petrus 5:14	64

Een mogelijk verband tussen de oproep tot de groet met een kus en προσκύνησις ...	66
De heilige kus, een element met een recapitulerende functie in de Paulijnse briefafsluiting	70
1 Tessalonicenzen.....	72
1 Korintiërs.....	74
2 Korintiërs.....	75
Romeinen	76
Conclusie.....	78
2.2 Wat maakt een kus heilig? De theologische betekenis van de groet met de heilige kus.....	80
2.3 De betekenis van de kus als onderdeel van Paulus' familiemetaforiek .	87
Familia Dei in de synoptische evangeliën	88
Lucas 7:36-50.....	90
Lucas 15:11-32.....	92
Marcus 14:44-45, Matteüs 26:48-49 en Lucas 22:47-48.....	93
Excurs: kussen in rabbijnse teksten	94
Paulus' gebruik van familiemetaforiek	97
R. Aasgaard	97
T.J. Burke	99
C. Gerber	100
1 Tessalonicenzen.....	103
1 Korintiërs.....	104
2 Korintiërs.....	104
Romeinen	105
Recapitulatie.....	106
Kussen en familiemetaforiek in de Schriften van Israël.....	107
Excurs: andere kussen in de Septuaginta	110
Jozef en Aseneth	113
Excurs: De achtergrond van de tekst	117
Familiemetaforiek in pagane bronnen	120
P.A. Harlands betoog en fictief verwantschap in epigrafisch en papyrologisch materiaal.....	120
Familietaal in enkele pagane teksten.....	123
Conclusie.....	127
2.4 De heilige kus in een hiërarchische samenleving.....	129
Excurs: Epictetus' visie op de Romeinse samenleving.....	133
Excurs: Een metaverhaal?.....	137
2.5 De groet met de heilige kus: Een rituele handeling?	141
2.6 Integratieve samenvatting	147

HOOFDSTUK 3 EEN KUS VAN GOD, EEN KUS VAN CHRISTUS EN EEN KUS VAN PAULUS; HET MOGELIJKE VERBAND TUSSEN HET SCHENKEN VAN GEEST EN KUSSEN 150

3.0 Introductie 150

3.1 Een kus van Christus zelf? 151

Voorstanders van een verband tussen Jn 20:22 en de Paulijnse kuspassages..... 151

Tegenstanders van een verband tussen Jn 20:22 en de Paulijnse kuspassages..... 155

Recapitulatie..... 158

3.2 Jn 20:22 en het evangelie volgens Johannes..... 159

Het evangelie volgens Johannes..... 159

Johannes 20:22 162

Excurs: Jn 20:22 als deel van een ellips..... 171

Recapitulatie..... 172

3.3 Kon ἐνεφύσησεν opgevat worden als “hij kuste” in de eerste eeuw van de jaartelling? 174

Philo van Alexandrië als case study 174

Gen 2:7 en schepping door een kus..... 179

Recapitulatie..... 185

3.4 Een verband tussen kussen en de uitwisseling van geest in pagane, joodse en vroegchristelijke teksten 186

Jozef en Aseneth en Griekse nouvelles 186

Impliciete kussen in pagane teksten 189

De Oden van Salomo en Pistis Sophia 190

Recapitulatie..... 192

3.5 Recapitulatie: Werd een Paulijnse oproep geïnspireerd door een traditie bekend uit het Johannesevangelie?..... 193

HOOFDSTUK 4 DE PRESENTIE EN HET GEMIS VAN KUSSEN IN VROEGCHRISTELIJKE LITERATUUR 196

4.0 Introductie 196

4.1 Het gemis en het gebruik van een kus in Paulijnse en na-Paulijnse geschriften 196

Galaten, Filippenzen en Filemon..... 196

Galaten 198

Filippenzen 200

Filemon..... 203

Na-Paulijnse brieven en literatuur 206

De invloed van Paulus op na-Paulijnse literatuur 206

Betwiste brieven: Kolossenzen, Efeziërs, 1 en 2 Timoteüs en Titus, en 2 Tessalonicenzen..... 208

Kolossenzen en Efeziërs..... 208

De Pastorale brieven..... 209

2 Tessalonicenzen.....	212
1 Petrus.....	214
De apocriefe brief aan de Laodicenzen, de pseudo-Ignatius brieven aan de Tarsianen en aan de Antiochenen.....	216
Kussen als onderdeel van niet-epistolaire na-Paulijnse literatuur.....	219
1) Kussen als onderdeel van de gemeentepraktijk in Handelingen en De Pastor van Hermas.....	219
2) Kussen als onderdeel van een liturgische praktijk: Justinus, Athenagoras, Tertullianus, Clemens van Alexandrië en Origenes.....	223
Excurs: kussen die mogelijk een verdere ontwikkeling tonen ten opzichte van eerder genoemde liturgische kussen?.....	228
3) Kussen als teken van verering: de apocriefe Handelingen.....	234
Recapitulatie.....	235

4.2 Wanneer is er sprake van een kus in het Nieuwe Testament?

Προσκυνέω nader bekeken.....	237
De visie van C. Jack.....	238
De betekenis van προσκυνέω.....	241
Excurs: Kushand en handkus.....	242
Twee nieuwtestamentische passages: Matteüs 28:9 en Handelingen 10:25.....	244
Excurs Ἀσπάζομαι.....	247
Recapitulatie.....	250

4.3 Conclusie..... 251

HOOFDSTUK 5 DE BETEKENIS VAN PAULUS' OPROEP TOT DE GROET

<i>MET DE HEILIGE KUS: SAMENVATTING EN EVALUATIE.....</i>	<i>253</i>
<i>BIBLIOGRAFIE.....</i>	<i>262</i>
<i>AFKORTINGEN.....</i>	<i>288</i>
<i>SUMMARY.....</i>	<i>290</i>
<i>CURRICULUM VITAE.....</i>	<i>296</i>
<i>REGISTER VAN NAMEN.....</i>	<i>297</i>

HOOFDSTUK 1

DE ZOEKTOCHT NAAR DE BETEKENIS VAN DE GROET MET DE HEILIGE KUS

1.0 Introductie

“Groet alle broeders (en zusters)/elkaar met de heilige kus” is een oproep die vier keer voorkomt in het Nieuwe Testament. Deze vier passages komen voor in authentieke brieven van Paulus: in de eerste brief aan de Tessalonicenzen, in de eerste en tweede brief aan de Korintiërs en in de brief aan de Romeinen (1 Tes 5:26, 1 Kor 16:20, 2 Kor 13:12 en Rom 16:16). Deze passages verschillen onderling enigszins. Zo luiden de passages in de brieven aan de Korintiërs en de Romeinen:

Groet elkaar met de heilige kus

Ἀσπάσασθε ἀλλήλους ἐν φιλήματι ἀγίῳ/ Ἀσπάσασθε ἀλλήλους ἐν ἀγίῳ φιλήματι.

Terwijl Paulus in 1 Tessalonicenzen 5:26 schrijft:

Groet alle broeders (en zusters) met de heilige kus

Ἀσπάσασθε τοὺς ἀδελφοὺς πάντας ἐν φιλήματι ἀγίῳ.¹

In de andere drie authentieke brieven van Paulus, de brief aan de Galaten, de brief aan de Filippenzen en de brief aan Filemon wordt geen oproep gedaan tot een groet met een kus. In het Nieuwe Testament als geheel kan alleen in de eerste brief van Petrus een enigszins vergelijkbare passage worden gevonden, namelijk in 1 Petr 5:14: “Groet elkaar met de kus van liefde.”² Ook andere verwijzingen naar kussen zijn schaars in het Nieuwe Testament zodat het des te opvallender is dat Paulus in vier van zijn brieven tot deze groet met de heilige kus oproept. De passages zijn enigszins raadselachtig, omdat Paulus geen uitleg geeft bij zijn oproep tot kussen, niet in de directe context van de passages, noch in het geheel van de brieven waarin de oproep voorkomt. Mede daarom dringen zich allerlei vragen op:

¹ Later in dit hoofdstuk zal dieper worden ingegaan op de onderlinge verschillen tussen de passages.

² ἀσπάσασθε ἀλλήλους ἐν φιλήματι ἀγάπης.

Waarom roept Paulus in vier brieven op tot kussen en niet in al zijn brieven? Is de oproep tot de groet met de heilige kus gewoon een onderdeel van Paulus' briefafsluiting en was dit misschien een briefconventie in zijn tijd? Waarom wordt de kus "heilig" genoemd, en wat is de betekenis van "heilig" in deze context? Waren mensen gewend te kussen in het dagelijks leven en refereert Paulus aan het dagelijks bestaan van zijn publiek? Heeft Paulus een handeling overgenomen uit een bestaande traditie of iets nieuws bedacht? Wat is de betekenis van een groet met een heilige kus? Op deze en andere vragen zullen in het vervolg antwoorden worden gezocht. Daarbij zullen bevindingen van andere onderzoekers die zich met deze vragen en dit onderwerp bezighouden, worden besproken. Dit betreft studies naar zowel de heilige kus die genoemd wordt in de Paulijnse brieven als naar kussen waaraan gerefereerd wordt in latere christelijke bronnen. Eerst zal echter aandacht besteed worden aan de onderzoeksmethode die in deze studie gehanteerd wordt. Daarna zullen de passages en de brieven waarin de oproep tot de groet met de heilige kus voorkomt centraal staan. Ook zal worden stilgestaan bij de nieuwtestamentische brieven die geen oproep tot kussen bevatten. Deze onderdelen tezamen vormen het eerste deel van dit hoofdstuk. Het tweede deel van het hoofdstuk zal bestaan uit de bespreking van het onderzoek dat al is gedaan naar de heilige kus en kussen in het vroege christendom.

1.1 Methode van onderzoek en verantwoording

Om antwoorden te vinden op de vragen rond de groet met de heilige kus waartoe Paulus oproept, staat in deze studie de onderzoeksvraag centraal:

Wat is de betekenis van deze groet met de heilige kus waartoe Paulus oproept binnen vroegchristelijke³ gemeenten?

³ De terminologische aanduiding voor gemeenten waarmee Paulus contact onderhoudt is niet onproblematisch. Ik kies voor de aanduiding "vroegchristelijke gemeenten" omdat de benaming "christelijke gemeenten" een anachronistische aanduiding zou zijn. Zie hierover bijvoorbeeld P.J. Tomson, *Paul and the Jewish Law. Halakha in the Letters of the Apostle to the Gentiles*, Assen 1990, p. 27: "... 'Christian' is the accepted indication for a source reflecting allegiance to any type of community professing messianic belief in Jesus. It must be used with care for earliest Christian history, for as far as Paul is concerned it is an anachronism." Zie ook p. 3 n. 16 van dezelfde studie waarin Tomson wijst op de eerste bronnen waarin de termen *χριστιανισμός* en *χριστιανοί* voorkomen.

Het is van belang om stil te staan bij de term betekenis in de vraagstelling, omdat niet zonder meer duidelijk is wat hiermee wordt aangeduid.⁴ Met de term *de betekenis* wordt in deze studie de betekenis bedoeld die Paulus die de oproep deed hieraan toekeende én die de ontvangers van de oproep eraan verbonden. Hierbij moet worden aangetekend dat Paulus en de gemeenteleden de oproep tot de groet met de heilige kus waarschijnlijk in enige mate verschillend geïnterpreteerd hebben omdat twee mensen simpelweg nooit exact dezelfde perceptie van iets hebben. In deze studie zal de betekenis voor zover mogelijk onderzocht worden. Verder maak ik een onderscheid tussen de betekenis/ “meaning” en de betekenis in de zin van het belang/ “significance” van de oproep tot de groet met de heilige kus voor Paulus en zijn toehoorders. Mijn onderzoek richt zich in eerste instantie op de betekenis/ “meaning” van de groet met de heilige kus waartoe Paulus oproept, maar in het zoeken naar deze betekenis zal ook de betekenis in de zin van het belang/ “significance” naar voren komen.⁵ Op dit onderscheid ga ik in het nu volgende in.

Als inspiratie voor de methode van onderzoek heeft het boek *The Truth of History* van C. Behan McCullagh gediend.⁶ In dit boek beschrijft hij het zoeken naar de basisbetekenis van een tekst (“the basic meaning of a text”), waarvoor hij een soort stappenplan heeft ontwikkeld. Volgens Behan McCullagh is de basisbetekenis van een tekst *die* betekenis die

- niet in tegenspraak is met de semantische of syntactische regels van de taal waarin de tekst (of de passage) is geschreven;
- de mogelijke ambiguïteit die ontstaat door deze regels oplost;
- een coherent stukje informatie geeft dat goed in de context past;
- deze eerste drie functies beter uitoefent dan een andere lezing van de tekst;
- en overtuigend moeilijkheden om aan de eerste drie functies te voldoen, verklaart.

⁴ Vgl. J.J.E. Gracia, “Meaning”, in K.J. Vanhoozer (eds.), *Dictionary for Theological Interpretation of the Bible*, Londen 2005, p. 492: “Meaning is one of the most disputed notions in contemporary philosophy, and the questions raised about it range over a wide spectrum of topics. Indeed, philosophers from very different traditions have gone so far as to doubt the existence of meaning altogether or the possibility of making sense of it... The most pertinent topics in a scriptural context have to do with what meaning is, whether there are limits to it, and what determines textual meaning.”

⁵ *Van Dale Groot woordenboek Engels-Nederlands*, Utrecht/Antwerpen 2008⁴, p. 1132 en p. 1708. Zie ook J.J.E. Gracia, “Meaning”, p. 492: “Meaning as Significance. In this sense, meaning is taken to involve importance, relevance, and consequences ... The meaning of X, for example, is the significance that X has for, say, Y.”

⁶ C. Behan McCullagh, *The Truth of History*, New York 1998, p. 135-144.

Wanneer een lezer de basisbetekenis niet kan construeren op basis van bestudering van de tekst alleen, dan moet de context waarbinnen een tekst is ontstaan, onderzocht worden. Wanneer dit nog niet leidt tot betekenisgeving, dan moet gepoogd worden de intentie van de auteur te reconstrueren. Dit alles tezamen zou kunnen leiden tot inzicht in de basisbetekenis van een tekst.⁷

Behan McCullagh maakt ook het onderscheid tussen “the basic meaning of a text” en “its significance”:

Once the basic meaning of a text has been understood, historians then reflect upon its significance. Texts are historically significant in several different ways. They provide evidence of the beliefs and attitudes of their author, and evidence of the society in which the author lived. They may have stimulated responses in those who read them, responses of interest to the historian.⁸

In deze studie onderzoek ik de (basis) betekenis (*meaning*) van de groet met de heilige kus waartoe Paulus oproept en hoop ik daarbij ook het belang (*significance*) van deze groet voor Paulus en de vroegchristelijke gemeenten op het spoor te komen. Hierbij moet worden opgemerkt dat hoewel beide vormen van betekenis van elkaar te onderscheiden zijn, ze wel met elkaar verbonden zijn.

Voor de beantwoording van de onderzoeksvraag worden bovendien methoden uit het historisch-kritisch spectrum gebruikt. Zo houd ik mij onder meer bezig met vormkritische vragen wanneer ik de epistolaire betekenis van de oproep tot de groet met de heilige kus onderzoek. Verder maak ik gebruik van sociaal-historische methodiek wanneer ik kussen die worden uitgewisseld in de Paulijnse gemeenten vergelijk met kussen die buiten deze gemeenschappen in de Grieks-Romeinse samenleving van de eerste eeuw n. Chr. gebruikelijk waren. Ook sta ik uitgebreid stil bij theorievorming en methodische vragen aangaande de bestudering van rituelen.

In deze studie zal, met het gebruik van deze methoden, vooral de exegese van enkele passages uit het Nieuwe Testament een belangrijke plaats innemen, met de nodige aandacht voor de context: het zo goed

⁷ Wanneer nog steeds geen basisbetekenis gevonden kan worden, dan kan dit de intentie geweest zijn van de auteur, of de auteur kan zich niet bewust geweest zijn van de moeilijkheid om de betekenis van zijn woorden te verstaan. C. Behan McCullagh, *The Truth of History*, p. 136.

⁸ C. Behan McCullagh, *The Truth of History*, p. 144.

mogelijk in kaart brengen van de wereld van en achter de tekst.⁹ De uitleg van de nieuwtestamentische tekstpassages die gepresenteerd zal worden in deze studie is feitelijk te definiëren als een constructie op basis van de combinatie van gegevens die voorhanden zijn, dat wil zeggen zowel de nieuwtestamentische passages zelf als andere teksten die ook refereren aan kussen in christelijke, joodse en pagane bronnen.¹⁰ Deze studie vertegenwoordigt de visie dat een auteur in zijn tekst elementen uit het dagelijks leven kan hebben verwerkt. De lezers zullen echter nooit meer de realiteit kunnen naderen waarin de auteur – in dit geval Paulus – leefde, maar wel kan gepoogd worden om op basis van de beschikbare data een zo geloofwaardig mogelijke constructie te bieden van een of meer elementen uit het veronderstelde leven dat is geleid. De uitspraak dat “a historical narrative in both its form and content is not a re-construction of the ‘past itself’ but is a con-struct that refers to the fictive discourse of other historians”,¹¹ wordt in deze studie onderschreven en vormt een basisuitgangspunt. Hierbij zij aangetekend dat dit niet iedere keer expliciet benoemd zal worden. De erkenning dat alleen een constructie mogelijk is, doet overigens niets af aan de waarde van zo’n constructie.

In de volgende paragrafen worden eerst de nieuwtestamentische passages geanalyseerd waarin de oproep tot de groet met de heilige kus voorkomt, met vooral een uitgebreide bespreking van grammaticale bijzonderheden en vertaalkwesties. Daarnaast wordt aandacht besteed aan de context waarin de oproep staat (de brieven) en gedaan is (de context van de eerste eeuw waarin Paulus en tijdgenoten leefden), en aan de mogelijke intentie van de auteur, Paulus.¹²

Deze studie is, zoals gezegd, niet het eerste onderzoek naar de betekenis van de groet met de heilige kus in brieven van Paulus, maar mijns inziens zijn er nog kwesties aan te wijzen die tot dusverre niet voldoende bestudeerd

⁹ E. Ferguson, *Backgrounds of Early Christianity*, Grand Rapids 2003³; B.D. Ehrman, *A Historical Introduction to the Early Christian Writings*, New York/Oxford 2008⁴, p. 17-55.

¹⁰ Met als uitzonderingen de Hebreeuwse Bijbel en de Septuaginta zullen bronnen worden geraadpleegd uit de eerste twee eeuwen vóór onze jaartelling tot de vierde eeuw na het begin van de jaartelling. Het doel is niet om alle verwijzingen naar kussen in deze periode te omvatten, maar om een beeld te schetsen van betekenissen die “kussen” konden hebben in Paulus’ tijd en context. Teksten zijn door mijzelf vertaald tenzij anders wordt vermeld.

¹¹ F.W. Burnett, “Historiography”, in A.K.M. Adam (ed.), *Handbook of Postmodern Biblical Interpretation*, St. Louis 2000, p. 110.

¹² De context waarin de oproep werd geuit en de mogelijke intentie van de auteur komen afwisselend in deze studie naar voren en niet per se in de genoemde volgorde.

zijn. Mijn indruk dat meer studie naar dit onderwerp relevant is, wordt ondersteund door de volgende visie van S. Schroer op historisch onderzoek:

...There are [nevertheless] more or less plausible, conclusive or reliable reconstructions. There is both good and bad historical work and criteria exist to make a differentiation. The complete historical picture is never ‘objective’, but if it is to be credible it must incorporate as many of the pieces of the puzzle as possible, not just a few.¹³

Zoveel mogelijk van de puzzelstukjes dienen gecombineerd te worden om te komen tot een zo volledig mogelijke constructie. Hoewel er altijd stukjes van de puzzel zullen blijven ontbreken, zijn er in ieder geval wel stukjes toe te voegen aan de puzzel “wat de betekenis van de groet met de heilige kus zou kunnen zijn geweest”. Met name gedetailleerde aandacht voor thema’s die gerelateerd zijn aan de groet met de heilige kus waartoe Paulus oproept, kan een aanvulling betekenen op het onderzoek tot dusverre. Voorbeelden daarvan zijn de plaats van de oproep in de brieven, de relatie met Paulus’ gebruik van familiemetaforiek en de mogelijke verbinding met een hiërarchische setting.

Het laatste grote onderzoek naar kussen binnen het vroege christendom is gedaan door M.P. Penn die de resultaten publiceerde in verschillende artikelen en zijn monografie *Kissing Christians. Ritual and Community in the Late Ancient Church*.¹⁴ Later in dit hoofdstuk wordt Penns werk uitgebreid besproken. Naar aanleiding van het boek *Kissing Christians* hebben verschillende onderzoekers hun enthousiasme geuit over al hetgeen gezien, gedaan en bereikt is, maar ook hebben zij kritische kanttekeningen geplaatst. Men is van mening dat met name de uitleg van bronnenmateriaal te beperkt is en meer chronologisch van opzet zou mogen zijn. Twee voorbeelden hiervan die de wenselijkheid van een chronologisch historisch georiënteerd perspectief illustreren, luiden:

¹³ S. Schroer, “We will know each other by our Fruits: Feminist Exegesis and the Hermeneutics of Liberation”, in S. Schroer, S. Bietenhard (eds.), *Feminist Interpretation of the Bible and the Hermeneutics of Liberation*, Londen 2003, p. 8. De haakjes [] zijn toegevoegd, en staan niet in de originele tekst. Schroer spreekt over “reconstructions”, mijn voorkeur gaat uit naar “constructions” – zie eerder in dit hoofdstuk.

¹⁴ M.P. Penn, *Kissing Christians. Ritual and Community in the Late Ancient Church*, Philadelphia 2005. De artikelen van Penn worden later in dit hoofdstuk vermeld bij de bespreking van Penns werk.

Penn's thematic approach may frustrate a bit those who may wish for a more chronological study.¹⁵

Penn moves quickly through a dizzying array of Christian literary evidence. This book proceeds thematically rather than chronologically, leaving some provocative questions of historical change only partially explored.¹⁶

In deze studie zal het bronnenmateriaal zo veel mogelijk chronologisch worden gepresenteerd. Hierbij ligt de focus expliciet op de vraag naar de betekenis van de groet met de heilige kus waartoe Paulus oproept.¹⁷ De passages waarin Paulus oproept tot groeten met deze heilige kus worden in de nu volgende paragraaf in detail besproken.

1.2 Vier Paulijnse “kus”-passages

De vier passages waarin opgeroepen wordt tot een groet met de heilige kus hebben veel met elkaar gemeen. Ze zijn alle vier te vinden aan het einde van de brieven waarin ze voorkomen. In alle vier wordt dezelfde werkwoordvorm van ἀσπάζομαι gebruikt: een imperativus aoristus tweede persoon meervoud: “Groet!” Ἀσπάσασθε is de meest voorkomende groetvorm in de Paulijnse brieven. Opvallend is dat deze groet vooral in de brief aan de Romeinen te vinden is. Naast de passages in Romeinen wordt

¹⁵ G. Kalantzis in een recensie van *Kissing Christians* in *Catholic Historical Review* 93 nr. 4 (2007), p. 892.

¹⁶ J. Wright Knust in een recensie van *Kissing Christians* in *Church History* 75 nr. 3 (2006), p. 653. Zie ook: Candida Moss, in een recensie van *Kissing Christians* in *RBL* 3 (2010), geraadpleegd op 19 Mei 2010 via www.bookreviews.org: “The rapid survey of evidence does leave the reader curious about the development of kissing over time. There are places where the reader might wish for Penn’s analysis to go into greater depth. His analysis of the Apostolic Tradition seems somewhat cursory and understated when one could reasonably argue that the catechumen’s initiation into Christianity culminates in the performance of the kiss. Similarly, despite the heady array of evidence and sources, there is little sense of the way that kissing functions differently within specific groups. A sense of the idiosyncrasies and eccentricities of different communities and regions is lacking from the text, although this may be largely the byproduct of the book’s thematic, rather than chronological, arrangement. These historically minded concerns are not Penn’s stated task, however, and it seems unreasonable to demand them from him. One longs, however, for an appendix directing the reader to the primary evidence.” Zie eveneens L. Edward Phillips: “In several places, I found myself in disagreement with Penn’s interpretations of ancient texts”, in een recensie van *Kissing Christians* in *Spiritus. A Journal of Christian Spirituality*, vol. 6 nr. 2 (2006), p. 274.

¹⁷ Waar M.P. Penn, *Kissing Christians*, p. 18-19, juist grotendeels vanaf ziet vanwege de volgens hem weinig beschikbare data.

deze groetvorm slechts in vier andere verzen gebruikt, in: 1 Tes 5:26; 1 Kor 16:20; 2 Kor 13:12 en Fil 4:21.¹⁸ Verder hebben de vier passages waarin Paulus oproept tot een groet met de heilige kus gemeen dat gebruik gemaakt wordt van de combinatie ἐν φιλήματι ἁγίῳ.¹⁹ Het bijvoeglijk naamwoord en het zelfstandig naamwoord staan in de dativusmodus vanwege de gebruikte prepositie; de woorden hebben een instrumentele betekenis.²⁰ In de combinatie wordt geen lidwoord gebruikt, waarschijnlijk vanwege de combinatie met de prepositie ἐν.²¹

Opmerkelijk is nog dat het zelfstandig naamwoord φίλημα in de brieven van Paulus alleen in de betreffende vier passages voorkomt. Ook in andere geschriften van het Nieuwe Testament is deze term zelden te vinden – de passage in 1 Petr 5:14 is al genoemd, daarnaast kunnen slechts twee andere passages genoemd worden: Lc 7:45 en 22:48.²² Opvallend is ook het bijvoeglijk naamwoord ἅγιος. Paulus refereert echter niet alleen aan de kus als heilig, maar ook aan bijvoorbeeld de wet, de Geest en de Schriften. Paulus' gebruik van terminologie rond heiligheid en de betekenis daarvan komt uitgebreid terug in hoofdstuk twee.

De vier passages met de oproep tot de groet met de heilige kus hebben bovendien geleid tot de volgende discussiepunten. Regelmatig is, vanuit de veronderstelling dat hiervoor bepaalde aanwijzingen kunnen worden gevonden in de brieven, geopperd dat de groet met de heilige kus in Paulus' tijd onderdeel uitmaakte van een liturgische praktijk of een introductie vormde op een liturgisch moment.²³ Zoals bijvoorbeeld aan het einde van 1 Korintiërs, waar naast de oproep tot de groet met de heilige kus onder andere ook de spreuk “maranatha” staat, wat volgens sommige onderzoekers een liturgisch element zou kunnen zijn.²⁴ Andere exegeten menen dat niets

¹⁸ Dit is opgemerkt door J.A.D. Weima, *Neglected Endings. The Significance of the Pauline Letter Closings*, Sheffield 1994, p. 108-109.

¹⁹ In 2 Kor 13:12 is de volgorde ἐν ἁγίῳ φιλήματι.

²⁰ Zie ook F. Blass, A. Debrunner, F. Rehkopf, *Grammatik des neutestamentlichen Griechisch*, Göttingen 2001¹⁸, p. 157 en 178-179 en P.M. Hensels, *Nieuwtestamentisch Grieks. Een beknopte grammatica*, Bussum 2008, p. 231-232.

²¹ F. Blass, A. Debrunner, F. Rehkopf, *Grammatik des neutestamentlichen Griechisch*, p. 202 en 205-206.

²² Deze passages worden besproken in hoofdstuk 2.

²³ H.J. Klauck, *Herrenmahl und Hellenistischer Kult. Eine religionsgeschichtliche Untersuchung zum ersten Korintherbrief*, Münster 1982², p. 356; R.P. Martin, *2 Corinthians*, (Word Biblical Commentary), Waco 1986, p. 502.

²⁴ Bijvoorbeeld F.F. Bruce, *1 and 2 Thessalonians*, (WBC), Waco 1982, p. 134. Bij de bespreking van de eerste brief aan de Korintiërs zal hier verder op in gegaan worden.

in de brieven van Paulus zelf de hypothese ondersteunt dat de groet met de heilige kus in zijn tijd als een liturgisch element functioneerde.²⁵

De vraag naar de oorsprong van de groet met de heilige kus binnen het christendom komt eveneens vaak naar voren en wordt verschillend beantwoord. Sommige exegeten veronderstellen dat Paulus de handeling waarschijnlijk in zijn gemeenten introduceerde,²⁶ maar anderen merken op dat het gebruik om elkaar te begroeten met de heilige kus door Paulus als bekend verondersteld wordt.²⁷ Ook zijn er onderzoekers die menen dat de oorsprong van deze begroeting in de kring van mensen rond Jezus moet worden gezocht. De kus die Judas aan Jezus geeft, zou een voorbeeld zijn van een kus die men gewend was elkaar te geven in deze groep.²⁸ Op al deze punten wordt later nader ingegaan. Dat er naast de overeenkomsten ook verschillen tussen de vier passages aan te wijzen zijn, zal hieronder in de bespreking van de afzonderlijke passages naar voren komen.

1 Tessalonicenzen

In Paulus' tijd was Tessalonica een welvarende stad, gesitueerd in de buurt van een handelsroute en zelf beschikkend over een haven. Paulus' verkondiging lijkt vooral gericht te zijn geweest op de armere bevolking in de stad, hetgeen onder andere af te leiden valt uit 2 Kor 8:2 waar Paulus spreekt over de gulheid van de armere gemeenten in Macedonië en uit 1 Tes 4:11 waar Paulus spreekt over "met uw handen [te] werken".²⁹ Kenmerkend voor de brief is ten eerste dat de gelovigen blijkbaar in de verwachting leefden van een ophanden zijnde "parousia" en er prangende vragen opkwamen over het uitblijven daarvan, en ten tweede dat in deze eerste brief aan de Tessalonicenzen Paulus niet eenmaal een passage uit de Schriften

²⁵ Zoals A.J. Malherbe, *The Letters to the Thessalonians*, (The Anchor Bible), New York 2000, p. 341-342; W.F. Orr, J.A. Walther, *1 Corinthians*, (The Anchor Bible), New York 1976, p. 365 en J.M. Scott, *2 Corinthians*, (New International Biblical Commentary), Peabody 2003³, p. 263-264.

²⁶ A.J. Malherbe, *The Letters to the Thessalonians*, p. 341-342; T. Holtz, *Der Erste Brief an die Thessalonicher*, (Evangelisch-Katholischer Kommentar), Zürich 1986, p. 272.

²⁷ W. Schrage, *Der erste Brief an die Korinther*, vol. 4 (EKK), Neukirchen/Vluyn 2001, p. 468 en p. 469 n. 247.

²⁸ Vgl. G. Stählin, "φιλέω κτλ.", G. Friedrich (ed.), *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, vol. 9, Stuttgart 1970, p. 140 en n. 246.

²⁹ In de betekenis van: met je eigen handen de kost verdienen; B.J. Lietaert Peerbolte, "Wachten op Jezus. De gemeente van Tessalonica", in J. Delobel, H.J. De Jonge (eds.), *Vroegchristelijke gemeenten. Tussen werkelijkheid en ideaal*, Kampen 2001, p. 16 en p. 19.

van Israël citeert. Hieruit lijkt te kunnen worden afgeleid dat zijn publiek niet met deze verhalen bekend was.³⁰

De eerste Tessalonicenzenbrief is chronologisch gezien de eerste brief waarin over een kus wordt gesproken: Ἀσπάσασθε τοὺς ἀδελφοὺς πάντας ἐν φιλήματι ἀγίῳ (5:26). Dit is interessant om op te merken, omdat, zoals eerder vermeld, de andere drie passages met een oproep tot de groet met de heilige kus enigszins anders zijn geformuleerd. Daar ontbreekt τοὺς ἀδελφοὺς πάντας, en wordt het Griekse ἀλλήλους gebruikt. De vraag is hoe dit verschil in formulering kan worden geïnterpreteerd. Er is geopperd dat τοὺς ἀδελφοὺς πάντας wellicht een empathischer lading had dan ἀλλήλους. Als er spanningen waren in de gemeente konden deze misschien opgelost worden door een heilige kus uit te wisselen waarvan niemand uitgesloten was.³¹ Ook is overgewogen of de oproep tot een groet met heilige kus uitsluitend gericht werd tot leiders van de gemeente (die in 1 Tes 5:12 genoemd worden), maar meestal wordt toch verondersteld dat de oproep aan “allen” is gericht.³² Hoewel regelmatig τοὺς ἀδελφοὺς πάντας en ἀλλήλους als equivalenten van elkaar worden gezien, is bijvoorbeeld A.J. Malherbe van mening dat dit in het geval van de passage in 1 Tessalonicenzen problematisch is.³³ Hij merkt op dat in vers 27 πᾶσιν τοῖς ἀδελφοῖς wordt gebruikt waar het niet de betekenis “elkaar” kan hebben.³⁴ Malherbe heeft de indruk dat Paulus zich richt tot een bredere kring dan alleen de primaire ontvangers van de brief. Een aanwijzing daarvoor is dat Paulus uitdrukkelijk aan de gemeente van Tessalonica vraagt om zijn groeten over te brengen aan alle broeders (en zusters). Malherbe veronderstelt dat dit vroege christenen in de omgeving van Tessalonica betreft die tot bekering zijn gekomen door Paulus’ eigen bekeerlingen nadat hij zelf de stad had verlaten. De groet met de heilige kus zou de band tussen deze twee groepen christenen versterken.³⁵ Deze visie van Malherbe lijkt een overinterpretatie. Hoewel het vocabulaire inderdaad anders is (τοὺς ἀδελφοὺς πάντας en ἀλλήλους), duidt dit mijns inziens een terminologisch verschil aan in Paulus’ formulering zonder noodzakelijk verschil in betekenis. Ik kom hierop terug in paragraaf 2.1.

³⁰ B.J. Lietaert Peerbolte, “Wachten op Jezus. De gemeente van Tessalonica”, p. 20.

³¹ F.F. Bruce, *1 and 2 Thessalonians*, p. 135.

³² F.F. Bruce, *1 and 2 Thessalonians*, p. 135.

³³ A.J. Malherbe, *The Letters to the Thessalonians*, p. 341.

³⁴ Naar mijn mening lijkt “elkaar” als overdrachtelijke betekenis niet onmogelijk; het is een aansporing om de brief toch echt aan allen voor te lezen! Maar een meer letterlijke vertaling verdient wel de voorkeur.

³⁵ A.J. Malherbe, *The Letters to the Thessalonians*, p. 341-342.

De uitdrukking τοὺς ἀδελφοὺς πάντας roept een volgende vraag op, namelijk hoe dit vertaald moet worden. Heeft Paulus met τοὺς ἀδελφοὺς uitsluitend mannen voor ogen (exclusief masculinum) of moeten zowel mannen als vrouwen zich aangesproken weten (inclusief masculinum)? Volgens R. Aasgaard kon Paulus wanneer hij ἀδελφοί gebruikt mannen en vrouwen bedoelen.³⁶ Hij wijst op drie verschillende moderne positiebepalingen ten aanzien van Paulus' gebruik van vormen van ἀδελφοί:

1. Paulus bedoelt uitsluitend mannen telkens als hij ἀδελφοί gebruikt (de positie van L. Fatum);
2. Paulus bedoelt mannen en vrouwen (de positie van K. Schäfer);
3. Paulus bedoelt mannen en vrouwen, maar er zijn enkele uitzonderingen (de positie van E. Schüssler Fiorenza).³⁷

Wanneer het geheel van Paulus' brieven in ogenschouw wordt genomen, blijkt dat vrouwen in ieder geval een rol speelden binnen de gemeenschappen waarmee Paulus communiceert. Uit Romeinen 16 blijkt bovendien dat Paulus zich in zijn brieven tot mannen en vrouwen kon richten: in de lijst met groeten worden een aantal vrouwen bij name genoemd. Het lijkt daarom uitgesloten dat wanneer Paulus in Rom 16:16 oproept om elkaar te groeten met de heilige kus, hij op dat moment opeens alleen mannen aanspreekt en geen vrouwen binnen de gemeente.³⁸ Wanneer de oproepen in Rom 16:16 en 1 Tes 5:26 worden opgevat als inhoudelijk vergelijkbaar, dan kan geconcludeerd worden dat ook τοὺς ἀδελφοὺς πάντας in 1 Tes 5:26 niet uitsluitend tot mannen is gericht, maar tot mannen én vrouwen.

Enkele andere elementen in de afsluiting van de eerste brief aan de Tessalonicenzen als geheel die om aandacht vragen omdat zij afwijken van de andere afsluitingen van brieven in het Nieuwe Testament zijn, bijvoorbeeld, de oproep tot gebed voor Paulus en zijn medewerkers zelf in 1

³⁶ R. Aasgaard, *'My Beloved Brothers and Sisters!' Christian Siblingship in Paul*, Londen/New York 2004. Zie ook P. Trebilco, *Self-designations and Group Identity in the New Testament*, Cambridge 2012, p. 24: "ἀδελφοί could be used in the wider context to refer to both men and women; that Paul generally uses ἀδελφοί inclusively is shown by a range of verses."

³⁷ L. Fatum, "Brotherhood in Christ: a Gender Hermeneutical Reading of 1 Thessalonians", in H. Moxnes (ed.), *Constructing Early Christian Families: Family as Social Reality and Metaphor*, Londen 1997, p. 183-197, K. Schäfer, *Gemeinde als 'Bruderschaft'. Ein Beitrag zum Kirchenverständnis des Paulus*, Frankfurt am Main 1989, E. Schüssler Fiorenza, *In Memory of Her: A Feminist Theological Reconstruction of Christian Origins*, New York 1983. R. Aasgaard, *'My Beloved Brothers and Sisters!' Christian Siblingship in Paul*, p. 7 n. 13.

³⁸ In dit vers komt het woord ἀδελφοί niet voor.

Tes 5:25,³⁹ en daarnaast de bezwering van Paulus om de brief voor te lezen aan alle broeders (en zusters) (5:27) – in geen enkele andere brief komt een vergelijkbare oproep voor.⁴⁰ De verklaring dat een deel van de gemeente de brief voor zichzelf zou willen houden, moet worden afgewezen omdat nergens in de brief sprake is van spanningen in de gemeente die daarop wijzen. Aangezien de inhoud van een brief op verschillende manieren gecommuniceerd kan worden, lijkt Paulus te willen benadrukken dat deze brief daadwerkelijk aan alle gemeenteleden voorgelezen moet worden.⁴¹ Ook kan Paulus het voorlezen simpelweg benadrukt hebben omdat in die tijd niet iedereen zelf kon lezen.⁴² Soms wordt deze oproep ook aangegrepen om te concluderen dat, omdat de brief tijdens de bijeenkomsten zou zijn voorgelezen, de groet met de heilige kus dus in die bijeenkomst is uitgewisseld.⁴³ Het is zeker mogelijk dat de groet met de heilige kus inderdaad tijdens samenkomsten van de gemeente is uitgewisseld, maar dit kan niet worden afgeleid uit de oproep in vers 27. In dit vers staat niet dat de brief uitsluitend tijdens de samenkomst van de gemeente moet worden voorgelezen. Het is goed denkbaar dat ook op andere momenten een brief gedeeld kon worden. Uit de brieven van Paulus kan evenmin worden afgeleid dat de uitwisseling van de groet met de heilige kus gebonden was aan een specifieke gelegenheid, zoals de voorlezing van een brief of een samenkomst van de gemeente.⁴⁴

Een laatste opvallend afwijkend element is dat er, anders dan in bijna alle andere brieven van Paulus, geen groeten van anderen aan de gemeente in Tessalonica worden overgebracht.⁴⁵ Hieruit zou kunnen worden afgeleid

³⁹ Misschien enigszins vergelijkbaar is Kol 4:3, alleen staat dit vers niet in de eigenlijke briefsluiting. T. Holtz, *Der Erste Brief an die Thessalonicher*, p. 270.

⁴⁰ Alleen Kol 4:16 komt enigszins in de buurt.

⁴¹ T. Holtz, *Der Erste Brief an die Thessalonicher*, p. 274. P.G. Müller wijst op Paulus' belang dat alle gemeenteleden de brief horen, P.G. Müller, *Der Erste und Zweite Brief an die Thessalonicher*, (Regensburger Neues Testament), Regensburg 2001, p. 220.

⁴² E. Verhoef, *Tessalonicenzen. Een praktische bijbelverklaring*, (Tekst & Toelichting), Kampen 1995, p. 77.

⁴³ K-M. Hofmann, *Philema hagion*, Gütersloh 1938, p. 24.

⁴⁴ De vraag of deze groet wellicht alleen was voorbehouden aan navolgers van Christus zal aan de orde komen in het tweede hoofdstuk.

⁴⁵ Dit is ook het geval in de (deutero-Paulijnse) tweede brief aan de Tessalonicenzen en in de brief aan de Galaten, maar in deze laatstgenoemde brief komen überhaupt geen groeten voor. T. Holtz, *Der Erste Brief an die Thessalonicher*, p. 270.

dat Paulus ten tijde van het schrijven van de eerste brief aan de Tessalonicenzen nog aan het begin van zijn zendingsarbeid stond.⁴⁶

Tenslotte moet nog worden opgemerkt dat Paulus 1 Tessalonicenzen afsluit met de genadewens Ἡ χάρις τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ μεθ' ὑμῶν. Deze wens vervangt de conventionele Griekse groet om een brief af te sluiten [ἔρωσο, ἔρωσθε].⁴⁷

1 Korintiërs

De eerste brief aan de Korintiërs maakt deel uit van een reeks brieven die uitgewisseld zijn tussen Paulus en de gemeente in Korinte. 1 Korintiërs is in ieder geval niet de eerste brief in deze correspondentie, zoals blijkt uit 1 Kor 5:9 en 1 Kor 7:1.⁴⁸ De stad Korinte werd in 146 v. Chr. door Romeinse legers ingenomen en totaal verwoest. Gezien de strategische waarde van een Romeins bolwerk aan de Isthmus, besloot Julius Caesar in 44 v. Chr. om op die plaats een Romeinse kolonie te stichten. De stad werd herbouwd en kwam opnieuw tot bloei. Aanvankelijk werd zij bewoond door kolonisten – voornamelijk “vrijgelatenen” – uit Rome en andere Italiaanse plaatsen. De opbloeiende handel en welvaart trokken spoedig mensen aan uit andere windstreken, waaronder joden die tezamen een niet onbelangrijke joodse gemeenschap vormden. Zo was de bevolking van Korinte in verschillende opzichten gemengd. Inherent aan deze verscheidenheid was religieus pluralisme: “oude” Griekse en Romeinse religies, mysterie-godsdiensten en nationaal gebonden godsdiensten, zoals de joodse godsdienst.⁴⁹ De gemeenschap waar Paulus mee communiceerde leefde te midden van dit religieuze pluralisme.

⁴⁶ T. Holtz, *Der Erste Brief an die Thessalonicher*, p. 271: “...und noch keine handlungs- und kommunikationsfähige Gemeinde gegründet hat.”

⁴⁷ T. Holtz, *Der Erste Brief an die Thessalonicher*, p. 275. De genadewens in deze brief is verwant aan Rom 16:20 en 2 Tes 3:18. Het meest afwijkend is de genadewens in 1 Kor 16:23 e.v., omdat die uitgebreider is. Volgens Holtz duidt dit aan dat het mogelijk was te variëren met de slotwens: “Es ist aufschlußreich, daß Hebr. 13,25 und Offb 22,21 dem paulinischen Gruß genau folgen, während 1 Petrus 5,14 (und 3 Joh 15) mit dem Friedensgruß einen eigenen, wohl durch jüdische Gepflogenheit bestimmten Weg gehen.”

⁴⁸ 1 Kor 5:9: “Ik schreef u in mijn brief dat u niet moet verkeren met mensen die zich aan ontucht schuldig maken.”; 1 Kor 7:1: “Over de dingen waarover u hebt geschreven...”, H. Conzelmann, A. Lindemann, *Arbeitsbuch zum Neuen Testament*, Göttingen 2004¹⁴, p. 259 en p. 263.

⁴⁹ M.L. Soards, *1 Corinthians*, (NIBC), Peabody 2004², p. 4-5. Zie ook H. Hollander, “Een verdeelde gemeente. De christelijke gemeente in Korinte volgens de eerste brief aan de Korintiërs”, in J. Delobel, H.J. De Jonge (eds.), *Vroegchristelijke gemeenten*, p. 41-42.

Paulus schreef de eerste brief aan de Korintiërs waarschijnlijk tussen 53 en 55 n. Chr. vanuit Efeze.⁵⁰ In zijn brief laat hij onder meer weten dat hij zich bezighoudt met de inzameling van geld voor de gemeente in Jeruzalem en dat hij dat geld graag zelf naar Jeruzalem wil brengen. Andere onderwerpen die in de brief aan de orde komen, zijn bijvoorbeeld het huwelijk, het eten van voedsel dat gewijd is aan heidense goden, het aanwenden van spirituele gaven ten dienste van elkaar, en gedragingen tijdens samenkomsten. Paulus was, zowel door zijn eigen bezoek als door een brief van gemeenteleden die hij ontving na zijn vertrek uit Korinte, op de hoogte van problemen waarmee de Korintische gemeente kampte.

Met name het einde van deze eerste brief aan de Korintiërs heeft gezorgd voor veel speculatie over de betekenis van de groet met de heilige kus in relatie tot de viering van de maaltijd van de Heer. Vooral 1 Kor 16:22 speelt daarbij een grote rol: “Wie de Heer niet liefheeft, hij zij vervloekt. Maranatha!” In het bijzonder vanwege de aanwezigheid van zowel *anathema*, de maranathaspreuk en de oproep tot de groet met de heilige kus hebben exegeten zich afgevraagd in hoeverre het einde van deze brief als een inleiding moet worden gezien op de maaltijd: “At the end of 1 Cor (16: 20-22) the direction ‘to greet one another with a holy kiss’ is followed by the quotation of some words from the eucharistic service,”⁵¹ en “May we conclude that the epistle was read at the community meal? Is the latter opened or closed with the φίλημα, ‘kiss’?”⁵² Anderen hebben deze verbinding tussen de oproep tot groeten met de heilige kus en de viering van de maaltijd afgewezen omdat daarvoor de brief zelf te weinig bewijs biedt.⁵³ Bij deze laatste opvatting wordt in deze studie aangesloten omdat inderdaad niet aantoonbaar is dat er, in de tijd waarin Paulus oproept tot groeten met een kus, een verband bestond tussen de kus en een maaltijdsetting.

Paulus laat verschillende groeten klinken aan het einde van de brief (1 Kor 16:19-20): “De gemeenten van Asia laten u groeten. Veel groeten in de Heer, van Aquila en Prisca en van de gemeente bij hen aan huis. Alle

⁵⁰ M.L. Soards, *1 Corinthians*, p. 3; H. Conzelmann, A. Lindemann, *Arbeitsbuch zum Neuen Testament*, p. 267, dateren de brief in 54-55 n. Chr.

⁵¹ F.F. Bruce, *1 and 2 Thessalonians*, p. 134.

⁵² H. Conzelmann, *1 Corinthians*, (Hermeneia), Philadelphia 1975. Zie ook de genuanceerde overweging van H.J. Klauck die vermoedt dat in het einde van de eerste Korintebrief liturgische elementen zijn opgenomen. Ook merkt hij op: “Ein liturgisch-sakraler Charakter des heiligen Kusses scheint für Paulus und seine Gemeinde plausibler als das Gegenteil...”, H.J. Klauck, *Herrenmahl und Hellenistischer Kult*, p. 356.

⁵³ W.F. Orr, J.A. Walther, *1 Corinthians*, p. 365: “It may have had a place in first-century liturgy, but there is no evidence for this.”

broeders (en zusters) groeten u. Groet elkaar met de heilige kus.” En, “Deze groet schrijf ik met eigen hand.” Daarna volgen nog de eerder geciteerde vermaning in vers 22, en de genadewens: “De genade van de Heer Jezus is met u, en mijn liefde is met u allen in Christus Jezus”.⁵⁴

2 Korintiërs

De tweede brief aan de Korintiërs is wellicht de vierde brief die Paulus aan de Korintiërs schreef.⁵⁵ In 1 Kor 5:9 refereert Paulus al aan een door hem geschreven brief, dan is er 1 Korintiërs zelf en in 2 Kor 2:3 schrijft Paulus eveneens over een brief die hij eerder schreef. Deze laatste brief schreef hij na een teleurstellend bezoek aan Korinte, een bezoek waarin waarschijnlijk zijn autoriteit als apostel ter discussie stond.⁵⁶ Later hoort Paulus via Titus dat de mensen in Korinte tot inkeer zijn gekomen (2 Kor 7:5-7 en 13-16) en op dat nieuws reageert hij met het schrijven van de tweede brief aan de Korintiërs.⁵⁷ Uit deze brief blijkt duidelijk dat nog niet alle problemen zijn opgelost. De brief verschaft niet veel specifieke informatie over de gemeenschap in Korinte. Daarvoor is men aangewezen op de eerste brief aan de Korintiërs.⁵⁸

Eerder is al vermeld dat in 2 Korintiërs de woordvolgorde van de oproep tot de groet met de heilige kus enigszins anders is dan in de andere drie passages: het bijvoeglijk naamwoord en zelfstandig naamwoord zijn van plaats verwisseld. Dit roept de vraag op of er met deze volgorde wellicht bewust meer nadruk op het bijvoeglijk naamwoord “heilig” gelegd is. Een mogelijk verschil in nadruk kan niet worden afgeleid uit de andere woordvolgorde, omdat bij zelfstandig naamwoorden zonder lidwoord het

⁵⁴ 1 Kor 16:23-24.

⁵⁵ Ik kies hier bewust voor “wellicht”, omdat er verschillende hypothesen bestaan over de eenheid van 2 Korintiërs. Er wordt gedacht dat deze brief is samengesteld uit delen van verschillende brieven van Paulus. In deze studie echter wordt 2 Korintiërs behandeld als één brief. Zie ook P. Arzt-Grabner, *2. Korinther*, (Papyrologische Kommentare zum Neuen Testament), Göttingen 2014, p. 148: “Der 2Kor ist mit größter Wahrscheinlichkeit von einem hier sehr emotional und seelsorglich engagiert agierenden Paulus bereits in ursprünglicher Einheitlichkeit verfasst und von der Gemeinde in Korinth auch so empfangen und gelesen worden.”

⁵⁶ R. Bieringer, “Een zelfbewuste gemeente. De Christelijke gemeente in Korinte volgens de Tweede Brief aan de Korintiërs”, in J. Delobel, H.J. De Jonge (eds.), *Vroegchristelijke gemeenten*, p. 55.

⁵⁷ J.M. Scott, *2 Corinthians*, p. 2-3.

⁵⁸ R. Bieringer, “Een zelfbewuste gemeente. De Christelijke gemeente in Korinte volgens de Tweede Brief aan de Korintiërs”, p. 60.

bijvoeglijk naamwoord vóór of na het zelfstandig naamwoord kan worden geplaatst zonder dat er een verschil in betekenis optreedt.⁵⁹

De oproep tot de groet met de heilige kus wordt in deze brief omlijst door aan de ene kant de vermaning van Paulus om de vrede te bewaren en eensgezind te zijn (vers 11) en aan de andere kant de zegen van de Heer Jezus Christus (vers 13). In 13:12 volgt na de oproep tot de groet met de heilige kus nog slechts: “U groeten alle heiligen”; andere groeten komen aan het slot van deze brief niet voor.

Romeinen

De brief aan de Romeinen is waarschijnlijk geschreven omstreeks het jaar 56 in Korinte. De gemeente in Rome werd niet door Paulus zelf gesticht, maar in de brief laat hij weten dat hij deze gemeenschap graag wil bezoeken.⁶⁰ Daaraan voorafgaand wil hij echter eerst naar Jeruzalem reizen.

In deze brief staat de oproep tot de groet met de heilige kus in hoofdstuk 16:16. In vergelijking met de andere drie brieven waarin deze groet voorkomt, valt op dat er na de oproep nog zeven verzen volgen vóór het einde van de brief. In de andere drie brieven volgen er niet meer dan één tot vier verzen.⁶¹ Een ander afwijkend element in vergelijking met de andere brieven is de lange lijst met groeten in Romeinen.⁶²

Sommige exegeten zijn van mening dat het zestiende hoofdstuk als een aparte brief moet worden beschouwd.⁶³ Argumenten die voor deze visie naar voren gebracht worden, zijn dat hoofdstuk 16 te abrupt volgt na vers

⁵⁹ P.M. Hensels, *Nieuwtestamentisch Grieks. Een beknopte grammatica*, p. 51.

⁶⁰ Een gemeenschap die bestaan kan hebben uit verschillende huisgemeenten, zie J.D.G. Dunn, *Christianity in the Making. Beginning from Jerusalem*, Michigan 2009, p. 870 en in het bijzonder n. 55.

⁶¹ Ik beschouw vers 23 als het einde van de brief, en veronderstel dat de verzen 25-27, de doxologie, in een later stadium zijn toegevoegd. Zo formuleert Paulus op geen enkele andere plek een dergelijke lange doxologie, en het gebruik ervan om een brief af te sluiten zou afwijken van Paulus' gebruikelijke stijl. Het is onzeker door wie de doxologie is toegevoegd en wanneer. Een goed overzicht van deze kwestie biedt J.A. Fitzmyer, *Romans. A New Translation with Introduction and Commentary*, (The Anchor Bible), New York 1993, p. 42-67 en p. 753. Zie ook J.D.G. Dunn, *Romans 9-16*, (WBC), Dallas 1988, p. 913.

⁶² R. Jewett, *Romans*, (Hermeneia), Minneapolis 2007, p. 951, merkt hierover op: “The combination of greetings to so large a number of persons and the use of the second person plural form in Romans is unparalleled, contributing to the establishment of a precedent that popularizes greetings in subsequent Christian letters.”

⁶³ T.W. Manson, “St Paul's Letter to the Romans- and Others”, in *Studies in the Gospels and Epistles*, Manchester 1962. Zie J.D.G. Dunn, *Romans 9-16*, p. 884-885.

15:33 dat als een gebruikelijke Paulijnse concluderende zegen gelezen kan worden. Ook lijkt hoofdstuk 16 een eigen karakter te hebben. In de teksttraditie bestaan bovendien verschillende volgordes voor de hoofdstukken van Romeinen. Zo biedt Papyrus 46 een volgorde waarin hoofdstuk 16:1-23 secundair lijkt te zijn, en toegevoegd is aan een vorm van Romeinen die uit vijftien hoofdstukken bestond, plus de doxologie. Daarnaast refereren vroege kerkvaders, zoals Irenaeus, Tertullianus en Cyprianus, noch aan het vijftiende noch aan het zestiende hoofdstuk, en ten slotte kan het zestiende hoofdstuk worden opgevat als een zelfstandige aanbevelingsbrief.⁶⁴ Ondanks deze argumenten voor het zestiende hoofdstuk van Romeinen als een zelfstandige brief kan ook goed verdedigd worden dat de brief aan de Romeinen als een geheel beschouwd moet worden, dus inclusief hoofdstuk 16 (zonder doxologie). Ook deze visie wordt met diverse argumenten onderbouwd. Enkele daarvan zijn dat het niet overtuigend is om 16:1-23 als een zelfstandige brief van Paulus op te vatten, gezien het feit dat die brief dan anders zou zijn dan alle andere brieven van Paulus; dat het woord $\delta\acute{\epsilon}$ in 16:1 een verbinding aanduidt met het voorafgaande; en tenslotte kan niet onopgemerkt blijven dat Paulus al zijn brieven met een genadezegen besluit die ook voorkomt in 16:20.⁶⁵ Ook in dit onderzoek wordt hoofdstuk 16 opgevat als onderdeel van de brief aan de Romeinen.

Het is intrigerend dat Paulus ook in deze brief oproept tot de groet met de heilige kus. Hij heeft de gemeente waaraan de brief is gericht immers niet zelf gesticht en haar ook nog niet bezocht. Hoe is het te verklaren dat hij ook deze gemeente zonder enige uitleg kan oproepen tot de groet met de heilige kus en er dus vanuit lijkt te kunnen gaan dat zijn lezerspubliek begrijpt wat hij daarmee bedoelt?

Voor een antwoord op deze vraag zoom ik nogmaals in op de uitgebreide reeks groeten. De oproep tot de groet met de heilige kus wordt omringd door aan de ene kant de vraag om allerlei personen – die bij name genoemd worden – te groeten, en aan de andere kant brengt Paulus groeten over van alle gemeenten in Christus. Hierna laat Paulus nog een vermaning klinken (16:17-18), geeft uiting aan lof vanwege gehoorzaamheid aan het evangelie (16:19) en spreekt de genadewens uit (16:20). Enigszins onverwacht volgen dan opnieuw een aantal groeten (16:21-23), maar dit zijn

⁶⁴ J.A. Fitzmyer, *Romans. A New Translation with Introduction and Commentary*, p. 58.

⁶⁵ J.D.G. Dunn, *Romans 9-16*, p. 884. Zie ook J.D.G. Dunn, *Romans 1-8*, (WBC), Dallas 1988, p. lx.

– in tegenstelling tot de groeten voorafgaand aan vers 16 – geen groeten van Paulus *aan* de Romeinse gemeente, maar juist *van* mensen die blijkbaar bij Paulus zijn, zoals zijn medewerker Timoteüs.

Paulus' opvallend lange lijst met groeten moet worden gezien in het licht van het doel dat hij met de brief voor ogen heeft: de voorbereiding van zijn volgende missionaire stap. De brief is in die zin op te vatten als een ambassadeur van zijn theologie en Febe is degene die deze brief mag overbrengen (16:1). Zijn missie in het Oosten zit erop (zie 15:19-29), hij heeft zijn boodschap daar in veel gemeenten verkondigd en hij wil nu het evangelie ook in het Westen gaan verkondigen en met name naar Spanje reizen.⁶⁶ In de lijst met groeten worden diverse mensen genoemd die Paulus kent of lijkt te kennen, zoals Prisca en Aquila en Andronikus en Junia,⁶⁷ mensen die Paulus wellicht in de toekomst bij die missie naar Spanje van dienst kunnen zijn.⁶⁸ Van deze mensen – bekenden, medewerkers, waaronder Febe – nu kon verwacht worden dat zij al vertrouwd waren met de groet met een heilige kus, zoals ze ook met andere gebruiken en gewoonten van Paulus bekend geweest zullen zijn. Zij zijn in staat geweest om de groet toe te lichten.⁶⁹ Van daaruit bezien, is het wellicht minder verwonderlijk dat Paulus tot de groet met de heilige kus oproept in een brief aan een gemeente die hij niet zelf had gesticht noch bezocht.

⁶⁶ A. Merz, "Im Auftrag der Gemeinde von Kenchreä: Phoebe als Wegbereiterin der Spanienmission", in B. Becking, J.A. Wagenaar, M.C.A. Korpel (eds.), *Tussen Caïro en Jeruzalem*, Utrecht 2006, p. 92-93; A. Merz, "Phöbe, Diakon(in) der Gemeinde von Kenchreä – eine wichtige Mitstreiterin des Paulus neu entdeckt", in A.M. von Hauff (ed.), *Frauen gestalten Diakonie. Von der biblischen Zeit bis zum Pietismus*, Stuttgart 2007, p. 135. Zie ook D. Moo, *The Epistle to the Romans*, (The New International Commentary on the New Testament), Michigan 1996, p. 917-918; U. Wilckens, *Der Brief an die Römer*, vol. 3 (EKK), Zürich 1982, p. 133.

⁶⁷ Voor Prisca en Aquila zie ook 1 Kor 16:19.

⁶⁸ A. Merz, "Im Auftrag der Gemeinde von Kenchreä: Phoebe als Wegbereiterin der Spanienmission", p. 93.

⁶⁹ P. Lampe, *From Paul to Valentinus. Christians at Rome in the first two centuries*, Londen 2003, p. 156, wijst erop dat Paulus door het groeten van wederzijdse bekenden ook vertrouwen probeert op te bouwen: "Precisely because Paul does not know the Roman Christian community as a whole, he asks this community to greet all his acquaintances in Rome. In this way they serve as references for him. He shows the community that he is already personally bound to them through many common friends. This builds trust."

1.3 De brieven die geen oproep tot de groet met de heilige kus bevatten

Al eerder kwam de vraag naar voren waarom Paulus in vier van zijn onbetwiste brieven oproept tot de groet met de heilige kus en niet in alle zeven? Daarbij kan de vraag worden gesteld waarom in de afsluitingen van de deuterio-Paulijnse en andere nieuwtestamentische brieven evenmin een oproep tot de groet met de heilige kus voorkomt.

Door diverse onderzoekers is geopperd dat aan het einde van de brief aan de Filippenzen de kus weliswaar niet genoemd wordt, maar wel het idee van een kus naar voren komt.⁷⁰ Te denken valt dan aan Fil 4:21: Ἀσπάσασθε πάντα ἅγιον ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ / “Groet iedere heilige in Christus Jezus”. Hoewel de overeenkomsten in vocabulaire duidelijk zijn aan te wijzen, is het ook evident dat een kus als term niet voorkomt en de passage ook zonder het idee van een kus een heldere betekenis heeft.⁷¹

Ook de brief aan de Galaten bevat geen oproep tot een groet met de heilige kus. Sommige exegeten, waaronder J. Weima, hebben de these ontwikkeld dat de oproep tot de groet met de heilige kus alleen voorkomt in brieven waarin conflicten een belangrijke rol spelen.⁷² Dit is een interessante theorie in relatie tot de brief aan de Galaten, aangezien in deze brief inderdaad veel aandacht is voor conflicten. Aan het eind van de brief aan de Galaten worden echter helemaal geen groeten genoemd, alleen een zegen (Gal 6:18). Op de brief aan de Galaten is de voorgestelde these dus in ieder geval niet van toepassing. Daarnaast is ook voor andere brieven de stelling niet overtuigend, want in bijvoorbeeld de eerste brief aan de Tessalonicenzen wordt wel tot een groet met de heilige kus opgeroepen terwijl conflicten er juist geen rol in lijken te spelen.⁷³ Kortom, Weima's visie dat de oproep tot de groet met de heilige kus “echoes the concern

⁷⁰ H. Gamble, *The Textual History of the Letter to the Romans*, Michigan 1977, p. 75 n. 88: “The question may be raised, in view of Paul's use of this verb for greeting ..., whether Phil 4:21a might be a request for the exchange of the kiss, even though this is not specified. This is the only place outside the requests for the exchange of the kiss where the imperatival verb is used with a general object.”

⁷¹ Ook J.A.D. Weima, *Neglected Endings*, p. 112, is dezelfde mening toegedaan: “...it deviates substantially from the rather constant pattern of the ‘kiss greeting’ found elsewhere. Furthermore, the exhortation can stand on its own as a simple request for the readers to greet one another.”

⁷² J.A.D. Weima, *Neglected Endings*, p. 153.

⁷³ Ook voor de brief aan de Romeinen is Weima's stelling niet geheel overtuigend. Uit Romeinen 14 en 15 blijkt weliswaar dat er conflicten spelen tussen de gelovigen, maar deze kwesties lijken niet op de voorgrond te staan in het zestiende hoofdstuk van de brief waarvan de oproep tot de kus een onderdeel uitmaakt.

expressed in the rest of the letter closing and challenges the readers to greet each other in a manner that publicly testifies to the forgiveness and reconciliation that ought to characterize their relations with each other” overtuigt onvoldoende.⁷⁴

De brief aan Filemon bevat evenmin een oproep tot een groet met de heilige kus. De afwezigheid van deze groet wordt vaak verbonden met het feit dat de brief in eerste instantie gericht lijkt te zijn aan een individu en pas in tweede instantie aan een gemeenschap. In het eerste vers wordt eerst Filemon, de geliefde medewerker, genoemd en meteen daarna worden in vers twee Apfia, Archippus en de gemeente die bij Filemon thuis bijeenkomt aangesproken. Uit het vervolg van de brief wordt al snel helder dat Paulus in de eerste plaats met Filemon communiceert, zoals bijvoorbeeld duidelijk blijkt uit vers 20: καὶ ἀδελφέ / “kom, broeder”.

Er is geen duidelijk antwoord te geven op de vraag waarom in de deuteropaulijnse literatuur en andere brieven in het Nieuwe Testament geen oproep tot de groet met de heilige kus voorkomt.⁷⁵ Wel zijn er opvallende raakvlakken aan te wijzen in de afsluitingen van de brief aan Titus en de derde brief van Johannes. In het laatste vers van de brief aan Titus valt te lezen: ἄσπασαι τοὺς φιλοῦντας ἡμᾶς ἐν πίστει / “Groet hen die ons liefhebben in geloof” (3:15) en 3 Joh 15: ἀσπάζου τοὺς φίλους κατ’ ὄνομα / “Groet de vrienden met naam”. Dit zijn de enige passages in het Nieuwe Testament die inderdaad enige verwantschap tonen met de groet met de heilige kus waartoe Paulus oproept (naast 1 Petr 5:14). In beide passages is namelijk gebruik gemaakt van een vorm van φιλέω in combinatie met ἀσπάζομαι. De groet aan vrienden komt overigens vaker voor aan het einde van brieven ten tijde van Paulus, terwijl dat moeilijker aanwijsbaar is voor de groet met een kus. Hier kom ik op terug in het tweede hoofdstuk.

1.4 Recapitulatie: Vier passages “Groet ... met de heilige kus”

Vier passages in brieven van Paulus maken duidelijk dat de oproep tot de groet met de heilige kus in verschillende gemeenten heeft geklonken. De oproep was noch eenmalig noch verbonden met één gemeente of één locatie, maar gold in diverse contexten en op verschillende momenten in de tijd. Dit

⁷⁴ J.A.D. Weima, “Sincerely, Paul: The Significance of the Pauline Letter Closings”, in S.E. Porter, S.A. Adams (eds.), *Paul and the Ancient Letter Form*, Leiden/Boston 2010, p. 332. Ook W. Schrage, *Der erste Brief an die Korinther*, vol. 4, p. 469 n. 247, is allerminst overtuigd: “Erst recht verfehlt ist die These von Weima...”.

⁷⁵ In hoofdstuk 4 kom ik uitgebreid terug op deze vraag.

lijkt erop te duiden dat Paulus de oproep tot de groet met de heilige kus als een passende oproep beschouwde voor de gemeenten waaraan hij schreef. Opgemerkt werd dat de oproep kleine variaties vertoonde in woordvolgorde en vocabulaire, maar daaraan zijn geen grote betekenisverschuivingen te verbinden. Iedere passage waarin de oproep voorkomt, is gerelateerd aan zowel de directe context (de omringende verzen) waarin deze staat, als ook aan de bredere context (de brief als geheel), zodat aan beide aandacht werd besteed. Dit leverde de volgende constatering op:

In 1 Tes 5:26 gebruikt Paulus de termen τοὺς ἀδελφοὺς πάντας / “alle broeders (en zusters)”. Ik vermoed dat – zoals in de vertaling is aangeduid – hier zowel vrouwen als mannen bedoeld worden, hetgeen in overeenstemming zou zijn met de oproep in Rom 16:16, waar ook zowel mannen als vrouwen aangesproken worden.

Aan het einde van 1 Korintiërs onderscheiden diverse onderzoekers vaak liturgische elementen, terwijl anderen denken dat de brief zelf hiervoor te weinig uitsluitel biedt. In mijn bespreking sloot ik aan bij de laatstgenoemde opvatting.

In 2 Korintiërs viel vooral de variatie op in de woordvolgorde van de oproep tot de groet met de heilige kus en daarnaast de weinige groeten waartoe dit briefeinde zich beperkt (naast de oproep tot de groet met de kus, een groet van alle heiligen).

Bij de Romeinenbrief vroeg ik mij af in hoeverre het opvallend is dat Paulus oproept tot de groet met de heilige kus zonder deze verder toe te lichten aan een gemeente die hij niet zelf stichtte noch al had bezocht. Geopperd werd dat Paulus zijn oproep mogelijk niet verder uitlegt omdat uit zijn uitgebreide groetenlijst blijkt dat hij weliswaar niet met de gemeente in Rome, maar wel met individuele leden van die gemeente bekend was. Van deze mensen waarmee hij eerder te maken had, kon wellicht verwacht worden dat zij de oproep desgewenst zouden verklaren.

Alvorens over te gaan naar de nadere analyse van de mogelijke betekenissen van de groet met de heilige kus, wordt nu eerst een overzicht geboden van het onderzoek dat al is verricht door andere onderzoekers.

1.5 Eerder onderzoek naar de groet met de heilige kus

In deze paragraaf wordt het onderzoek besproken van een aantal auteurs die eerder onderzoek hebben gedaan naar de groet met de heilige kus en kussen binnen het vroege christendom. Achtereenvolgens wordt het onderzoek van acht auteurs besproken. Aan de hand van het overzicht van deze studies wordt geïnventariseerd welke vragen al zijn gesteld en beantwoord en waar